
М.В. Кравець,
здобувач Львівського національного університету імені Івана Франка

БРИТАНСЬКИЙ ЕМПІРИЗМ ТА ЙОГО ГЕНЕЗИС У ФІЛОСОФІЇ НОВОГО ЧАСУ

Актуалізація проблем емпіричного знання визначається, насамперед, сучасними потребами, оскільки в епоху глобалізації акцентується увага здебільшого на цивілізаційному аспекті розвитку суспільства та держави в цілому, і, беручи до уваги такі проблеми, як проблеми екології, мінералогії, біології, сільського господарства, технології, медицини, психології та ін., стає зрозуміло, що емпіричний метод є актуальним як тепер, так і у майбутньому.

У часи економічних негараздів особливо важливо зібратись, спираючись як на необхідну передумову на сформований у собі морально-етичний компонент та на задалегідь набуті знання в певній галузі наукових досліджень, важливо зрозуміти сутність і мету власного життя, визначитись, що нам вже відомо та що ні, що нам потрібно знати і робити, що ми можемо, а що ні.

Тому за аспект проблеми береться стійка концептуальна парадигма в якості орієнтира, як усвідомлення генезису емпіричного методу наукового пізнання та емпіричного знання. Оскільки в багатьох випадках, хоч би яким повчальним був весь шлях, пройдений європейською філософією, зміст та форма будь-якого філософського знання зумовлюється здебільшого його зв'язком і взаємодією з близькими йому філософськими знаннями. Таким чином, концептуальна парадигма пов'язує в єдиний комплекс низку проблем і сконцентровує увагу на вузлових моментах її розвитку. Тому ставиться проблема у вигляді порівняльного вивчення філософського розмаїття та зіставлення певних етапів генезису емпіризму. Це, своєю чергою, відкриває перед істориком філософії можливість використати нетривіальний матеріал, який стимулює глибше усвідомлення й осмислення генезису філософського знання у цій царині.

Отже, спробуємо осмислити значення і роль емпіричного методу пізнання й емпіричних знань у набутті нових, які можуть становити одну з найважливіших передумов і бути гарантом ефективного внутрішнього розвитку країни. З цією метою виявимо взаємодію та взаємозв'язок попередніх і подальших філософських теорій, визначимо інтегрований зміст тих форм емпіризму, що виникають внаслідок взаємодії та взаємного впливу даних теорій одна на одну, що гарантує його генезис.

Френсіс Бекон (1561–1626), основні ідеї якого висловлені в працях “Новий Органон” і “Про гідність та примноження наук”, вважається засновником емпіризму як наукового методу пізнання. Опозиційний характер його філософії щодо схоластики впливає з усвідомлення ним безплідності силогізму, який, на думку мислителя, лише шляхом доказу або заперечення може віднайти вже відоме або тільки застосувати його до часткового. У зв'язку з цим, на думку Бекона, виникає потреба у методі дослідження, як вірного засобу віднайдення нового знання. Виходячи з тези “знання – сила”, які є запорукою могутності людини, та вбачаючи головне завдання філософії, визначене ним як пізнання природи й оволодіння нею, де експеримент і практична ефективність знань є доказом їхньої істинності, Бекон, не зважаючи на те, засуджує людей, для яких знання є не що інше, як негайна практична користь. Звичайно, йдеться не про осуд практичної користі, оскільки індукція саме це має на меті, а швидше про негайний практичний зиск, який, на думку Бекона, відволікає вчених, бо практична користь одержується з наявних знань, які перешкоджають вченому прямувати основним шляхом подальшого розвитку знань. Виходячи з цього, наука просувалася б уперед значно швидше за природу, що є дуже важливо. Обґрунтування цьому ми

знаходимо у вирізнених самим Беконем досвідах, а саме: “плодоносні” досвіди, які дають безпосередню користь, та “світлоносні” досвіди, які відкривають широкі обрії, пояснюючи закони природи: “Природа перемагається тільки шляхом підкорення їй”. Скоріше за все, Бекон мав на увазі давати спершу теоретичне обґрунтування практики світлоносних досвідів, а далі – поважати її закони, і лише тоді оволодівати нею заради користі. Таким чином, Бекон представляє свою філософію як науку про реальний світ, що ґрунтується на дослідному пізнанні, основним методом якого є індукція, тобто метод здобуття нового знання. Отримавши, таким чином, нове знання, мислитель вважає головною метою науки опанування природою на благо суспільства, вбачаючи своє завдання в систематичному обґрунтуванні всіх наук, класифікація яких відповідає людським здібностям, а саме: пам'ять (memoria) – історія, фантазія (phantasia) – поезія, розум (ratio) – філософія. Найвищою з усіх наук Бекон вважає першу філософію (prima philosophia), предметом якої є загальні основи всіх наук.

Згідно з Беконем, “Бог створив людський розум подібним до дзеркала, здатного відобразити весь Всесвіт... Розум людини уподібнюється нерівному дзеркалу, яке, домішуючи до природи речей свою природу, відображає речі у спотвореному і викривленому вигляді” [1, 19]. Виходячи з цього, Бекон доходить висновку, що людина, щоб досягнути істинного уявлення про природу речей, повинна, передусім, звільнитися від будь-яких упереджень, які перешкоджають розвитку об'єктивного пізнання, оскільки пізнання, на думку мислителя, – це реальне відображення природи без фальсифікованих уявлень. Такими упередженнями-перешкодами є ідоли (примари розуму, забобони), які він класифікує у своїй праці “Новий Органон”: 1) ідоли роду – вони вроджені і походять з природної недосконалості людського розуму й органів чуття, тому притаманні всьому людському роду; 2) ідоли печери – містяться в самому індивіді як дуже обтяжні суб'єктивні перекручення, що призводять до деформації процесу пізнання, а підґрунтям цього, на думку мислителя, є особисті пристрасті, звички, симпатії та антипатії, виховання, схильності та ін.; 3) ідоли ринку/площі – з'являються внаслідок плутанини слів, оскільки сама мова призводить до помилок, пов'язаних з наданням хибних значень словам, які посідають місце речей, а це спричиняє нескінченні суперечки про слова й імена; 4) ідоли театру – це помилки, які походять від сліпої віри в авторитети, а також передаються філософськими вченнями, які виникли на основі застосування неправильних методів доведення і спростування доказів, а також не обґрунтованих теорій, які своїми штучними побудовами нагадують театральні комедії.

Таким чином, очистивши розум від помилок, наступним кроком має стати вибір продуктивного методу пізнання, який має бути, за словами Бекона, “мистецтвом винаходу”. Оскільки відкриття робилися досі випадково і не методично, філософ пропонує один із трьох можливих шляхів пізнання: “шлях павука”, “шлях мурашки” і “шлях бджоли”, пояснюючи тим самим свою позицію за допомогою алегоричного відображення. Отже, “шлях павука” – це спроба людського розуму вивести всі істини із самого себе, тобто лише з власної свідомості, що уособлює абстрактний раціоналізм; “шлях мурашки” уособлює однобічний і вузький емпіризм, який безладно нагромаджує “голі” факти і не здатний на жодні узагальнення; “шлях бджоли” – це справжній шлях науки, бо він поєднує у собі переваги перших двох. На думку Бекона, справжній науковець перетворює емпіричні факти, що нагромаджуються з досвідом, користуючись при цьому раціональними методами, в наукову істину, подібно до бджоли, яка переробляє нектар у мед. Отже, цей методично-експериментальний засіб в розгорнутому вигляді починається із збирання і порівняння спостережень, і, надалі, в процесі послідовних узагальнень, осягає загальні форми і закони природи. Індукція при цьому працює планомірно, шляхом цілеспрямованих експериментів та упорядкування спостережень, використовуючи таблиці та не відштовхуючись від випадкового досвіду. Однак зауважимо й одночасно погодимося з думкою Гегеля, який у своїй праці “Лекції

з історії філософії” пише: “... якщо Бекон протиставив індукцію силогізму, то це протиставлення має формальний характер; будь-яка індукція є водночас умовивід, що знав також і Аристотель, тому що коли ми з множини речей робимо висновок про щось загальне, то перше судження каже: ці тіла мають ці властивості. Друге судження каже: всі ці тіла належать до такого-то класу, отже, по-третє, даний клас тіл містить дані властивості. Це новий умовивід...” [4, 289]. І хоча Бекон вважається основоположником не індукції, а емпіричного наукового методу пізнання, який спирається на неї, та є одним із провідних мислителів, які стимулювали науково-технічний прогрес, котрий сприяв вдосконаленню здатності нашого сприйняття завдяки винаходу різних приладів, все ж не слід забувати, що він не нехтує внутрішньою самодостовірністю людської свідомості, про що свідчать його інтенсивні пошуки засобів, які сприяли б удосконаленню людської думки, як, наприклад, його заклики звільнитись від будь-яких упереджень, називаючи їх ідолами розуму. Це дає підстави вважати, що Бекон як універсальний мислитель просто більше звертав увагу на методологію емпіричного наукового пізнання.

З ім'ям наступного представника емпіризму – Томаса Гоббса (1588–1679), основними творами якого є “Основи філософії”, “Людська природа”, “Про свободу і необхідність”, “Левіафан” та ін., пов'язується, насамперед, створення філософської системи, в основі якої лежать природознавство і тогочасна математика. У його теорії пізнання приваблює як емпіризм Бекона, так, одночасно, і раціоналізм Декарта. Це виявляється в тому, що, за Гоббсом, індуктивний рух починається як шлях від знання дій до пізнання причин, тобто спочатку в силу вступає емпіричне пізнання через органи відчуття, а потім, знаючи причини, слід іти протилежним шляхом дедукції, прогнозуючи дії. Отже, за Гоббсом, філософія – це дослідження руху як першого “принципу” пояснення різноманітних взаємозв'язків у природі, процеси якого можна пояснити механічно, пізніше здійснюється аналіз складних явищ з розкладанням їх на елементи, і, нарешті, дослідження та з'ясування причин, визначення яких дає можливість прогнозувати дії. У Гоббса предметом дослідження емпіричного методу наукового пізнання є тіла, які бувають природними і штучними. Щодо явищ, то Гоббс вбачає завдання філософії у їхньому аналізі, підчас якого вони розкладаються на елементи з метою зведення їх до всезагальних принципів. У своїй теорії пізнання, де зовнішні об'єкти впливають на органи відчуття, механічно подразнюючи їх, він виходить з того, що певні уявлення відповідають незалежним від мислення речам, а безпосереднім об'єктом досвіду є не самі речі, а уявлення про них, яким присвоюються знаки (надаються імена). Ці знаки повинні слугувати в комунікації для передання повідомлення, і, таким чином, філософська логіка повинна мати справу з уявленнями, які відображаються в реченнях. На основі аналізу та детального визначення понять, а також зв'язків між ними, встановлюється істинність тези. Можна вважати, що філософ зосереджується вже не так на методології емпіричного рівня наукового пізнання, а швидше на самому процесі пізнання, емпіризм якого доповнюється раціоналізмом, про що свідчить сам Гоббс: “Пізнання, яке досягається завдяки правильному судженню, що пояснює дії, або явища, з пізнаних нами причин, або продукуючих основ, і, навпаки, можливі продукуючі основи з відомих нам дій” [5, 74]. Це говорить про те, що, можливо, саме поєднання раціоналізму й емпіризму у гносеології Гоббса є одним із найголовніших завдань філософії. Це дає підстави тлумачити емпіризм Гоббса не лише як продовження емпіричного методу наукового пізнання, а й як генезис емпіризму взагалі. Що ж до вчення Бекона, то з певністю можна вважати, що Гоббс надав йому систематичної форми, а точніше – став систематизатором його вчення.

Англійський філософ Джон Локк (1632–1704), розвиваючи ідеї Бекона і Гоббса, у своїх працях “Досвід про людське розуміння”, “Два трактати про державне управління”, “Думки про виховання” та ін., значно поглиблює і конкретизує емпіризм. У центрі філософії Локка, в основі якої лежить досвід, перебуває його теорія пізнання,

яка спрямована на з'ясування витоків та основ людського пізнання, а також на виявлення меж людської пізнавальної здатності розуму. З'ясовуючи гносеологічні проблеми, Локк відкидає тотожність “порядку ідей” і “порядку речей”, що була властива філософії раціоналізму. Сумніви, які виникають щодо цієї тотожності, спонукають англійського мислителя задаватись питаннями, які стають одними з основних його міркувань. Виходячи з цього, він спрямовує свою увагу, а з нею і своє вчення, проти теорії “вроджених ідей” Декарта, проголошуючи душу людини “чистою дошкою” (*tabula rasa*), на якій чуттєвий досвід малює свої візерунки, вважаючи досвід основою будь-якої філософії, від якого залежить та підлягає контролю знання. Це говорить про те, що, на думку Локка, результатом чуттєвого досвіду індивіда є пізнання, та що всі людські знання мають досвідне походження. Тому Локк поділяє досвід на зовнішній, який набувається через органи відчуття, і, таким чином стає основою для чуттєвого пізнання природи, та внутрішній, який набувається через внутрішнє самосприйняття, що стає основою для рефлексії. Ідеї/уявлення, що виникають із цих досвідів, бувають простими або складними. Уявлення, які безпосередньо зумовлені подразненнями, тобто йдуть від об'єкта, Локк називає простими ідеями. Ці ідеї поділяються на ідеї, які сприймаються одним відчуттям (колір, звук) та на ідеї, які виникають внаслідок рефлексії (процеси свідомості), далі, на ідеї, в яких беруть участь як зовнішнє чуттєве сприйняття, так і рефлексія (наслода, час). Оскільки прості ідеї безпосередньо зумовлені подразненнями, що виходять від об'єкта, то розум поводить пасивно. Свою активність розум виявляє лише шляхом порівняння, поділу, поєднання й абстрагування, завдяки діяльності якого продукуються складні ідеї, складовими яких є, знов таки, прості ідеї. За Локком, існує три види складних ідей: субстанції, модуси і відношення. Філософ називає субстанціями види й одиничні речі, які існують самі по собі. Модуси – це складні ідеї, що не існують самі по собі, а входять до субстанцій. Відношення – це причини і наслідки. Слід також звернути увагу на те, що під час аналізу внутрішнього і зовнішнього досвіду виявляється, що не всі ідеї адекватно відображають свій об'єкт. Таким чином, Локк розрізняє у чуттєвому сприйнятті первинні і вторинні властивості. Первинні властивості характерні для зовнішніх речей, наприклад, протяжність, форма, щільність, а вторинні властивості – це колір, запах, смак, які є лише суб'єктивними відчуттями. Звідси Локк робить висновок, що “ідеї первинних властивостей тіл схожі з ними та їх прообрази справді існують у самих тілах, але ідеї, що викликаються в нас вторинними властивостями, зовсім не мають схожості з тілами. У самих тілах немає нічого схожого з цими нашими ідеями. У тілах, що їх ми називаємо за цими ідеями, є лише здатність викликати в нас ці відчуття. І те, що є блакитним, солодким або теплим в ідеї, те в самих тілах, які ми так називаємо, є лише певний обсяг, форма і рух непомітних частинок” [6, 96].

Таким чином, виводячи все знання з досвіду і розрізняючи первинні та вторинні властивості або якості, у Локка виникають певні труднощі у тлумаченні категорії “субстанції”, ідея якої, на його думку, не сприймається ні через відчуття, ні через рефлексію. Агностична позиція Локка з його сенсуалістичним посиленням на відповідні досвідно-емпіричні дані засвідчує, що він не зміг довести початкові принципи, котрі лежать в основі, і які є метафізичними. Для філософії Локка специфічною прерогативою є акцентування уваги на гносеологічних проблемах – передусім, на пізнанні саме людської природи, а не природи як такої. Це дає підстави вважати, що, на відміну від Бекона, емпіризм якого мав переважно методологічну спрямованість, і на відміну від Гоббса, емпіризм якого можна вважати систематизацією вчення Бекона, філософію Локка можна вважати як принципово протиставлену емпіричну систему системі раціоналізму. Це, своєю чергою, дає підстави вважати філософську систему Локка, з одного боку, “однобічною”, а з іншого – вершиною розвитку сенсуалізму, оскільки саме Локку вдалося обґрунтувати тезу про чуттєве

походження ідей і знань. Крім цього зауважимо, що Локк визначального значення надає не лише і не стільки зовнішньому досвіду, скільки внутрішньому, і на цій підставі його можна вважати мислителем, який надав розвитку, крім сенсуалізму, ще й емпіризму в цілому. Крім цього, емпіризм Локка більш рефлексивний, ніж Бекона чи Гоббса.

Ірландський філософ Джордж Берклі (1685–1753), основними працями якого є “Теорія зору або мова зору”, “Досвід нової теорії зору”, “Трактат про принципи людського знання”, “Три розмови між Гіласом та Філонусом” та ін., будучи не лише філософом, а й релігійним мислителем, намагається обґрунтувати існування релігії, визначивши таким чином основну ідею власної філософії. Осягаючи та переосмислюючи вчення Локка про ідеї, він вибудовує свою систему як теорію іматеріалізму, полемізуючи з вченням Локка, Декарта і Мальбранша. У своїй системі Берклі виходить з локківської передумови, а саме – що лише ідеї/уявлення можуть бути об’єктами мислення, оскільки за допомогою відчуттів і розуму можуть сприйматися саме вони. Берклі доходить висновку, що матерія як така, разом з усіма речами, є сутностями розуму і, відповідно, всі вони існують лише у людській свідомості. Тим самим Берклі намагається показати, що не потрібно визнавати матеріальні речі джерелом ідей, а що все є лише змістом чуттєвого сприйняття, зокрема й саме існування об’єктів. У зв’язку з цим він відзначає: “Я кажу: стіл, за яким я пишу, існує, це означає: я бачу і відчуваю його; якби я був поза кабінетом, то про його існування я міг би висловитися в тому розумінні, що якби я був у моєму кабінеті, то міг би сприймати його, або що його зараз сприймає розум іншої людини... Буття таких речей сприйманість. Неможливо, щоб вони якось існували за межами розуму чи мислячої істоти, які їх сприймає” [2, 138]. Таким чином, основною тезою Берклі є: бути для об’єкта означає бути сприйманим, буття суб’єкта – сприймати. Це означає для мислителя, що єдиним смислом, яке має слово “існувати”, є “бути сприйманим”. На відміну від Локка, який вважав первинні якості речей об’єктивно існуючими, Берклі, одночасно міркуючи про статус субстанції, вдалося цілком відмовитись від принципової відмінності між первинними і вторинними якостями, розвиваючи, таким чином, філософію Локка у свій суб’єктивний ідеалізм.

Шотландський мислитель Девід Юм (1711–1776) у своєму основному творі “Трактат про людську природу” вказує на те, що його основне завдання полягає в тому, щоб запровадити у науки про людину емпіричні методи дослідження, опираючись при цьому на досвід і спостереження. Юм розглядає людську природу, насамперед, як проблему людських пізнавальних здатностей, розв’язок якої можливий зовсім на новій основі, при чому ця основа цілком емпірична. Таким чином, безпосереднім об’єктом нашого досвіду є зміст нашої свідомості, в основі якої полягають перцепції, які Юм поділяє на два класи: враження й уявлення. Він говорить про це так: “Усі перцепції людського розуму зводяться до двох відмінних один від одного родів, які я буду називати враженнями (*impressions*) та ідеями” [8, 62]. Враження, на думку мислителя, це всі наші чуттєві сприйняття та само сприйняття, а уявлення – це відображення вражень, які виникають, коли вдаємося до вражень у вигляді роздумів. З цього випливає неможливість уявити чи помислити будь-що без того, чого б ніколи не було у безпосередньому сприйнятті, а тенденцію переходу від одних уявлень до інших за принципами подібності та суміжності Юм називає законом асоціації.

Щодо істинності джерел і причин усіх процесів, то їх розуміння, згідно з Юмом, лишається цілком недоступним для людини. Це засвідчує, що одним із центральних понять його філософії є віра (*belief*). Отже, емпіризм Юма досяг найвищої точки і найповнішої реалізації власного розвитку, а його скептицизм, який дійшов до свого логічного завершення, містить у собі те заперечення спекулятивної філософії, до якого прийде трохи пізніше позитивізм.

На основі проведеного дослідження зробимо висновок, що генезис емпіризму полягає у його розвитку від зосередження уваги на методології емпіричного рівня наукового пізнання (Бекон), доходить до систематизації, здійсненої Гоббсом, від неї до піку локківського сенсуалізму, що виражається більш розгорнутим змістом і більш виразною формою не лише сенсуалізму, а й емпіризму взагалі, надалі Берклі розвиває філософію Локка у свій суб'єктивний ідеалізм, і, нарешті, скептичний емпіризм Юма досяг свого логічного завершення, що виражається у запереченні спекулятивної філософії, доходить свого найвищого розвитку та найповнішої реалізації.

Поступ конкретних наук неможливо уявити без Британського емпіризму, про що свідчить сам факт заперечення спекулятивної філософії Юмом, до якого пізніше прийде позитивізм. Беручи до уваги важливість вирішення проблем екології, технології, геології, медицини, біології та ін., як тепер, так і в майбутньому, стає зрозумілим, що без індуктивного методу не обійтися, незважаючи на те, що аподиктичною є лише побудована наука, мета якої полягає в тому, щоб з необхідністю виводити окреме із загальних причин, але нові знання, які є необхідними для цивілізаційного поступу, вона черпає через індукцію, тобто через емпіричний метод наукового пізнання, який спирається на неї (індукцію).

Важливість Британського емпіризму полягає ще й у тому, що, подібно до класичного періоду грецької філософії (Сократ, Платон, Аристотель), який навряд чи був можливий без софістичного скепсису, так і німецький ідеалізм без пробудження Канта від “догматичного дрімання” Юмом навряд чи був можливим таким, яким ми його знаємо.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бекон Ф.* Новый Органон // *Бекон Ф.* Сочинения: В 2-х тт. – М., 1972. – Т. 2.
2. *Беркли Джордж.* Сочинения. – М., 2000.
3. *Виндельбанд Вильгельм.* История философии. – К., 1997.
4. *Гегель Г.В.Ф.* Лекции по истории философии: трилогия. – СПб., 2006. – Кн. 3.
5. *Гоббс Т.* Основы философии // *Гоббс Т.* Сочинения: В 2-х тт. – М., 1989. – Т. 1.
6. *Локк Д.* Опыт о человеческом разумении // *Локк Д.* Сочинения: В 3-х тт. – М., 1985. – Т. 1.
7. *Рассел Бертран.* История западной философии. – М., 1959.
8. *Юм Д.* Трактат о человеческой природе // *Юм Д.* Сочинения: В 2-х тт. – М., 1996. – Т. 1.